

Т.В.Вронська *

СТАЛІНСЬКІ ПОВТОРНИКИ (на прикладі репресування письменниці Зінаїди Тулуб)

Доля відомої літераторки слугує промовистою ілюстрацією одного з найбільш ганебних виявів сталінського терору – повторного покарання громадян, визаних «особливо небезпечними злочинцями». Висвітлюються витоки та деталі спланованої радянською владою масштабної протиправної вакханалії, розглядається питання правомірності застосування подібних репресій. Поневіряння хворої письменниці свідчать не лише про атмосферу страху та приреченості у суспільстві, але й про цілковите безправ'я людини у загальному контексті тоталітаризму.

Ключові слова: повторники, мінусники, пересидчики, особливі табори, ГУЛАГ, заслання, спецпоселення, реабілітація.

«Я така сама жертва війни, як убиті в Майданеку, у київському Бабиному Яру. Але я ще жива», – цими пронизливими словами завершувалася скарга відомої письменниці Зінаїди Тулуб, подана нею 14 жовтня 1946 р. до Головної військової прокуратури СРСР. Пізніше, уже після повторного засудження Особливою нарадою при МДБ СРСР у 1950 р., вона напише ще декілька листів до владних структур, в яких намагатиметься апелювати до зверхників держави, котра двічі покарала її за невчинені «злочини». Саме це – друге – покарання, його підстави, нюанси та наслідки менше відомі широкому загалу.

Проблема сталінського терору, як і весь широкий спектр застосування насильства в радянській державі, уже доволі глибоко вивчено. Утім ще існують певні тематичні лакуни, котрі через низку об'єктивних та суб'єктивних обставин досі залишаються на периферії наукового студіювання. Серед них і один із найбільш ганебних, протиправних та цинічних виявів сталінізму – повторне засудження багатьох громадян, які вже відбули своє покарання. Ілюстрація цієї вакханалії на прикладі долі однієї лише людини дозволяє глибше усвідомити природу комуністичного тоталітарного режиму, наслідки його функціонування як у цілому для суспільства, так і окремих громадян. Аналіз правомірності застосування радянською владою подібних репресій дає можливість поставити комплексний діагноз природи такого роду заходів, показати ницість режиму та безправ'я особи у загальному контексті тоталітаризму. Метою цієї розвідки є висвітлення повторного трагічного сходження Зінаїди Павлівни Тулуб на сталінську Голгофу.

Творча діяльність цієї непересічної постаті, її непросте життя вже не раз ставали предметом досліджень знаних фахівців – літературознавців, письменників, істориків та інших, які використовували у своїх розвідках широке

* Вронська Тамара Василівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, викладач кафедри міжнародних відносин Воєнно-дипломатичної академії імені Є.Березняка (Київ)

E-mail: vronska_tamara@ukr.net

коло джерел, у тому числі й матеріали кримінальної справи. Найбільш відомі з них – праці М.Сиротюка, О.Харлан, Д.Гуменної, І.Ільєнка, О.Стяжкіної, М.Жулинського, В.Василенка тощо, а також низка статей в енциклопедичних виданнях¹. Сама З.Тулуб у власних спогадах, котрі побачили світ лише 2012 р., пише про події свого життя тільки до 1917 р. Більшість авторів не оминають увагою обставини репресування письменниці, наголошуючи на тому, що вона 19 років провела в неволі та вимушеному засланні. Утім, як уже зазначалося вище, залишилися «за кадром» причини й обставини її другого засудження – Особливою нарадою при МДБ СРСР до «заслання на вільне поселення». Отже про це та інше по черзі.

Передусім нагадаємо, що після виходу у світ роману З.Тулуб «Людолови» (1934 р.) трьома роками потому на Всесвітній книжковій виставці в Парижі відбулася презентація цього твору. І того ж таки 1937 р. – 4 липня – за «належність до есєро-меншовицької партії» та за обвинуваченням в участі у сфабрикованому в надрах НКВС УРСР так званому «Виборчому центрі» письменницю заарештували. Далі – перебування в тюрмі, важкі фізичні та моральні випробовування, деталі яких ґрунтовно виписано у працях істориків та літературознавців; вирок виїзної сесії Військової колегії Верховного суду від 5 вересня 1937 р. (за статтями Кримінального кодексу УРСР 20 – пособництво, недонесення, 54-8 – теракт, 54-11 – організаційна діяльність, спрямована на підготовку згаданого «злочину»²: «Десять років ув'язнення і п'ять років поразки у правах із конфіскацією всього майна, що їй належало»³). Свое перше жорстоке та несправедливе покарання письменниця відбувала спочатку в ярославській тюрмі, згодом у табірному підрозділі ГУЛАГ у Сусумані, із літа 1939 р. – у таборі Ельєн на Колімі. Саме там поряд із нею невчинені гріхи спокутувало багато жінок – дружин «ворогів народу». Роком раніше в Ельєні опинилася й киянка, викладач філософії Надія Суровцова; упродовж 1939–1940 рр. тут перебувала донька М.Грушевського – Катерина⁴.

Якраз із цього «сразкового жіночого табору», за рік до того, як спливав основний термін її першого покарання, 14 жовтня 1946 р. З.Тулуб наважилася написати апеляцію до Головної військової прокуратури СРСР. На одинадцяти сторінках вона виклала всі обставини справи, сфабрикованої в НКВС, муки та

¹ Сиротюк М. Зінаїда Тулуб. – К., 1968. – 225 с.; Харлан О.Д. Міський текст в історичній ретроспективі (Зінаїда Тулуб «Людолови») // Актуальні проблеми слов'янської філології. – Вип. XX: Лінгвістика і літературознавство. – Донецьк, 2009. – С.106–115; Гуменна Д. Дар Евдотії: Іспит пам'яті: У 2 т. – Т.2. – Балтимор, Торонто, 1990. – 346 с.; З порога смерті: Зінаїда Тулуб у тенетах жововсько-берієвських людоловів // Ільєнко І. У жорнах репресій. – К., 1995. – С.262–289; Стяжкіна О. Жінки-письменниці України другої половини ХХ ст.: Біографія як гендерна історія // Історичні та політологічні дослідження. – Вип.3/4 (11/12). – Донецьк, 2002. – С.175–185; Жулинський М. Зінаїда Тулуб: шлях крізь пекло // День. – 2012. – 18–19 травня. – С.11; 25–26 травня. – С.8; Василенко В. «Я прошу пожалити мою старість...»: До 110-ї річниці з дня народження письменниці Зінаїди Тулуб [Електронний ресурс]: <http://www.sbu.gov.ua>

² Уголовное законодательство СССР и союзных республик (Основные законодательные акты) / Сост. Е.М.Ворожейкин, О.И.Гаццо и др.; отв. ред. Д.С.Карев. – Москва, 1957. – С.85, 93–94. У матеріалах архівно-слідчої справи З.Тулуб містяться документи, в яких наводяться статті Кримінального кодексу УРСР та їх аналоги з РРФСР (ст.54 КК УРСР і ст.58 КК РРФСР).

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.6. – Спр.36991 – Арк.53–54.

⁴ Згодом К.Грушевську перевели до Темлагу, де вона й померла в 1943 р.

поневір'яння в тюремних стінах, нелюдські знущання з боку слідчого Б.Хвата. Як на першій, так і на останніх сторінках своєї скарги письменниця апелювала до представників радянської Феміди, благала скасувати несправедливий вирок, переглянути її справу, яка слухалася у судовому засіданні всього 20 хв. (від 12:20 до 12:40 5 вересня 1937 р.⁵). Власноручне визнання своєї «провини» на досудовому слідстві просила вважати недійсним і таким, що отримане під примусом і тиском. «Зніміть з мене ганебне тавро ворога народу, з яким я вийду з табору влітку 1947 року на свободу, але буду тягнути свою муку, свою незаслужену ганьбу до самої смерті та навіть після неї», – пристрасно писала вона. І вже наприкінці листа вивела слова, які тиражувалися тоді на шпальтах чи не всіх газет, вірогідно сподіваючись, що така, сповнена особистого болю, риторика допоможе їй: «Велика Вітчизняна війна завершена, перемога нашої Батьківщини підняла її на небувалу в історії висоту. Заліковуються рани війни, постають з попелу міста та села. Допоможіть же мені встати з могили, змити з себе ту страшну і незаслужену ганьбу. Я така сама жертва війни, як убиті в Майданеку, у київському Бабиному Яру. Але я ще жива. Я чекаю на допомогу і відповідь, поверніть мені залишок життя!»⁶.

Скаргу З.Тулуб передали особисто головному військовому прокуророві СРСР М.Афанасьєву. Дата його резолюції – 23 січня 1947 р. А далі – повна тиша. Жодних матеріалів, які вказували б на те, що з'ясовувалися обставини, указані у зверненні, в архівах виявити не вдалося. Знаючи наступний перебіг подій, це не видається дивним. У ту пору на верхівці партійної влади вже визрівав та готувався черговий оберт репресій стосовно засуджених за «контрреволюційні злочини».

Письменницю звільнили з табору після того, як повністю вичерпався термін її покарання, 4 липня 1947 р., рівно через десять років після арешту (4 липня 1937 р.). Позбавлена прав на п'ятирічний термін, вона ще й набула статусу «мінусниці» (особи, якій заборонялося проживання в режимних місцевостях, у тому числі в Києві та 50-кілометровій зоні навколо міста) і не могла повернутися додому. Тож перебралася до Джамбульського району Алма-Атинської області. Улаштувалася на роботу і працювала бібліотекарем аж до того часу, поки їй не оголосили черговий – уже другий – вирок у тій самій сфабрикованій справі.

Тим часом, як уже зазначалося вище, активно розгорталася підготовка до широкомасштабної репресивної кампанії з повторного покарання «ворогів народу», репресованих у період Великого терору. Ще влітку 1947 р. на партійному Олімпі згадали про колишніх ідеологічних противників більшовиків – троцькістів, есерів, меншовиків і представників інших, уже ліквідованих, політичних партій, посилаючись на те, що «вороже» зовнішнє оточення сприяє активізації «внутрішнього троцькізму», мовляв, «опозиціонери не роззброїлися». Регулярно, вірогідно на догоду маніакальній підозрілості Й.Сталіна, така інформація фігурувала в доповідних МДБ СРСР. Швидше за все, ті представники антибільшовицьких партій непокоїли «вождя» лише самим фактом того, що, відбувши свої тривалі терміни в таборах ГУЛАГ, вони все ж вижили.

⁵ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.36991 – Арк.53–53 зв.

⁶ Там само. – Арк.65, 68 зв., 70.

Директивою міністра державної безпеки СРСР В.Абакумова №147 від 26 червня 1947 р. 5-му управлінню МДБ УРСР і відповідним відділам обласних управлінь держбезпеки було доручено відновити обліки троцькістів і колишніх учасників антирадянських партій, вилучивши з архівів справи, «необґрунтовано передані туди в 1943–1944 рр.», та «вивчати їх поведінку й практичну антирадянську діяльність»⁷.

У перших списках, складених для наступної «оперативної розробки», З.Тулуб не фігурувала. У тих проскрипційних реєстрах переважали колишні члени УПСР та УСДРП, у тому числі й відомі діячі Центральної Ради, члени урядів УНР та ін.⁸ 21 лютого 1948 р. з'явився указ Президії Верховної Ради СРСР «Про направлення особливо небезпечних державних злочинців після відбування покарання у заслання на поселення у віддалені місцевості СРСР», який, власне, і став підставою для подальшого розгортання безпрецедентного, цинічного повторного репресування багатьох людей, засуджених за політичні «злочини». Саме цей документ і визначив долю знаної української письменниці на наступні роки.

Оригінал цього нормативного акта⁹ унікальний. Його, на відміну від інших, окрім голови Президії ВР СРСР М.Шверника та її секретаря О.Горкіна, підписали чомусь ще й керівники виконавчої гілки влади – очільник Ради Міністрів СРСР Й.Сталін і керуючий справами уряду Я.Чадаєв. До речі, опублікований у багатьох виданнях варіант цього указу не містить підпису Й.Сталіна. Чому публікатори його вилучають, залишається загадкою.

Передусім звернімо увагу, що цей доволі короткий документ, котрий складався всього з двох пунктів, не містив жодної преамбули, яка пояснювала б: за що та навіщо? У першому пункті наказувалося «всіх шпигунів, диверсантів, терористів, троцькістів, правих меншовиків, есерів, анархістів, націоналістів, білоемігрантів та учасників інших антирадянських організацій і груп та осіб, які становлять небезпеку за своїми антирадянськими зв'язками та ворожою діяльністю», після закінчення терміну покарання направляти на Колиму, у Красноярський край, Новосибірську область та в Казахстан. У другому – приписувалося так само чинити з перерахованими вище «державними злочинцями», які вже відбули покарання за політичними статтями та «були звільнені з місць позбавлення волі після завершення Великої Вітчизняної війни». Цих осіб наказувалося відправляти у заслання за рішенням позасудового органу – Особливої наради при МДБ СРСР¹⁰.

Уперше в історії радянської держави замість терміна «ворог народу» в документі вищого законодавчого органу вживалося нове визначення: «особливо небезпечний державний злочинець», яке стосувалося всіх осіб, зазначених у переліку. Цей документ, окрім уже відомих для репресивної практики термінів «пересидчики» та «мінусники», збагатив радянську новомову визначенням «повторники».

⁷ Там само. – Ф.3. – Оп.245. – Спр.6. – Арк.2.

⁸ Там само. – Оп.188. – Спр.3. – Арк.11; Оп.195. – Спр.1. – Т.3. – Арк.185–231.

⁹ Зберігається в Державному архіві Російської Федерації, у фонді 7523 «Документи та матеріали Президії Верховної Ради СРСР, її комітетів і комісій».

¹⁰ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.7523. – Оп.36. – Д.345. – Л.53–54.

Аналізуючи указ про повторне покарання осіб, які вже відбули свій термін позбавлення волі, упадає в око його кричуще-протиправний характер. Передусім грубо порушувався принцип законності, відповідно до якого до кримінальної відповідальності можна притягати ту чи іншу особу лише за дії, передбачені у Кримінальному кодексі (лат. «*nullum crimen sine lege*» – «немає злочину, не передбаченого законом»); а також принцип справедливості – неможливість притягнення до кримінальної відповідальності вдруге за один і той самий злочин (лат. «*non bis in idem*» – «не двічі за одне й те ж»). Вищий законодавчий орган держави, санкціонувавши повторне покарання, надав репресивному закону зворотної сили, оскільки він застосовувався до дій, учинених ще до його видання. Окрім класичних принципів права, було проігноровано й радянське кримінальне законодавство, відповідно до якого всі види покарання повинні мати чітко визначений строк, тобто безстрокового заслання або довічного ув'язнення бути не могло. Заслання у вигляді додаткового покарання застосовувалося на термін не вище п'яти років.

Указ вийшов, а на місцях спочатку не зрозуміли, як його виконувати. І лише 26 жовтня 1948 р. з'явилася спільна директива МДБ та прокуратури №66/241цт про порядок його реалізації¹¹. Передусім було розширено коло жертв повторного покарання. До перелічених у документі додали й тих, кого випустили з таборів під час війни та пересидчиків – осіб, яких було звільнено лише формально і котрі перебували у статусі вільнонайманих поблизу місць позбавлення волі¹². Виконавцям нарешті розтлумачили процедуру репресування повторників: наказувалося оформляти арешт «у встановленому законом (!) порядку, висуваючи обвинувачення відповідно до складу злочину, за який колишні репресовані відбували покарання в таборах і тюрмах»; слідчих орієнтували вести слідство в напрямі «виявлення антирадянських зв'язків та ворожої діяльності» згаданих в документі «особливо небезпечних державних злочинців». І ще одна кричуща протиправна складова як указу, так і жовтнєвої директиви МДБ й прокуратури, полягала у приписі: якщо внаслідок агентурної роботи та «титанічних зусиль» слідчого нових доказів «ворожої роботи» не знайдуть, справи слід було спрямовувати на Особливу нараду для автоматичного дублювання старого вироку.

Для кандидатів у повторники, засуджених колишніми трійками, зробили своєрідний виняток у процедурі. Рішення про їх арешт та заслання на поселення наказувалося ухвалювати «лише за відсутності сумнівів» у правильності

¹¹ ГАРФ. – Ф.8131. – Оп.38. – Д.485. – Л.156–159.

¹² 29 квітня 1942 р. вийшла директива НКВС і прокурора СРСР №185, відповідно до якої з таборів ГУЛАГ у доволі своєрідний спосіб було «звільнено» частину в'язнів, яких затримали там у зв'язку з початком війни, незважаючи на завершення термінів ув'язнення. 11 листопада того ж року НКВС і прокуратура розтлумачили, як саме треба розуміти квітневий припис. Пояснювалося, що осіб, в яких вичерпався термін ув'язнення, належить звільняти з таборів з обов'язковим залишенням у статусі вільного найму неподалік від колишніх місць позбавлення волі. Назавжди покинути оповитий колючим дротом простір і поїхати додому (якщо та територія не була окупована) дозволялося важкохворим та старикам. Однак такого права позбавили тих, хто під час відбуття покарання мав стягнення, порушував «виробничу дисципліну» (див.: Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика / За ред. В.Т.Маляренка. – К., 1997. – С.117–118, 121; Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – Москва, 1993. – С.117, 161–162).

засудження їх трійками. Це був прозорий натяк на порушення «соціалістичної законності» в 1930-х рр. До того ж приписувалося не арештовувати «старих, немічних інвалідів та важкохворих за відсутності матеріалів щодо їх ворожої діяльності після звільнення»¹³. Подальші події довели, що цей «великодушний» виняток безоглядно порушувався. Отже указ Президії Верховної Ради СРСР та жовтнева директива – це ті документи, якими у цілком звичний для сталінської юстиції спосіб величезну кількість абсолютно безправних перед свавіллям каральних органів людей прирікали довічно спокутувати не вчинені ними гріхи.

Як розгорталася операція можна зрозуміти з матеріалів 5-го управління МДБ, що було серед основних виконавців цих репресій, та з архівно-слідчих справ повторників. Передусім з архівів, підпорядкованих МВС і МДБ, почали вилучати справи засуджених, вивчати їх, складати поверхові висновки й на підставі їх формувати списки (по обласних управліннях МДБ) для наступного встановлення місцезнаходження майбутніх повторників. Окрім цього готували й так звані «орієнтування», в яких подавалася інформація на конкретних осіб. 23 грудня 1948 р. Київське управління МДБ УРСР підготувало такий документ (№18-36-178323) і на З.Тулуб¹⁴, яка у цей час, позбавлена прав на 5 років у вигляді додаткового покарання до першого вироку з відповідною заборонаю проживати в режимних місцевостях, у тому числі й Києві та 50-кілометровій зоні навколо нього, перебувала в Казахстані.

У доповідній записці заступника міністра державної безпеки УРСР М.Попереки на ім'я В.Абакумова від 29 вересня 1949 р. про виконання спільної директиви МДБ і прокуратури №66/241цт від 26 жовтня 1948 р. наводилися не лише статистичні дані, а й приклади виявлення кандидатів на повторне засудження, заарештованих та тих, хто лише перебував на стадії встановлення їхнього місця перебування. Окрім інших, у цьому документі фігурувало прізвище української письменниці й містилася коротка інформація про неї:

«Тулуб Зінаїда Павлівна, 1890 року народження, уродженка міста Києва, до арешту проживала в місті Києві. Проходить за орієнтуванням №16-36-178323 від 23.XII-1948 року. Заарештовувалася 5.VII-[19]37 року НКВС УРСР, обвинувачувалася за ст.54-10-11 КК УРСР за участь у контрреволюційній есерівській організації. Виїзної сесією Військової колегії Верховного суду СРСР 5 вересня 1937 року була засуджена на 10 років тюремного ув'язнення, із поразкою у правах на 5 років. У даний час Тулуб З.П. встановлена в місті Алма-Аті»¹⁵.

Упадає в око поспіх тих, хто готував цю довідку для Москви. У скупих рядках інформації помилково вказано ст.54-10 КК УРСР (пропаганда та агітація). Цю статтю справді інкримінували З.Тулуб на стадії висунення обвинувачення, але її викреслили з відповідного висновку слідчого й замінили на 54-8¹⁶.

¹³ ГАРФ. – Ф.8131. – Оп.38. – Д.485. – Л.158–159.

¹⁴ ГДА СБУ. – Ф.3. – Оп.195. – Спр.1. – Т.4. – Арк.156.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – Ф.6. – Спр.36991 – Арк.49.

Утім не це було головним. Основна увага акцентувалася на минулій участі в «есерівській контрреволюційній організації», що, власне, і стало підставою для нового переслідування З.Тулуб.

Подібні довідки про наслідки реалізації виконання операції з повторного репресування республіканське МДБ за стандартною формою щодавно надсидало до Москви. Приміром, у доповідній заступника міністра державної безпеки УРСР М.Попереки на ім'я свого союзного керівника В.Абакумова від 21 жовтня 1949 р. зазначалося, що

«станом на 15 жовтня 1949 р. по Україні всього виявлено 5838 осіб, що підпадають під дію директиви МДБ і прокуратури №66/241цт. Із числа виявлених встановлено на Україні – 2284, на території інших областей – 511 осіб; передано орієнтувань іншим органам на 125 осіб; оголошено у всесоюзний розшук – 245; встановлюється місцевий розшук – [на] 1648. Усього заарештовано 1121 особу. Завершене слідство – [у справах на] 963 особи. Не притягати (не застосовувати директиву відповідно до вказаних у ній застережень і винятків – до засуджених “трійками”, важкохворих та інвалідів – Т.В.) – 866. У стадії оформлення й перевірки [перебуває] – 297. Виявлено померлих – 1025 осіб»¹⁷.

Ось саме серед цих 511 осіб, «встановлених на території інших областей», перебувала й З.Тулуб, яка ще нічого не підозрювала про випробовування, які приготував їй сталінський режим.

А тим часом уже казахські чекісти довершували роботу з підготовки до повторного засудження української письменниці, розпочату в МДБ УРСР. Вони ретельно вивчили її слідчу справу №567 за першою судимістю, яка в 1937 р. отримала у центральному архіві МДБ архівний номер 954024¹⁸. Вірогідно, саме звіди справу надіслали до Алма-Ати, де 30 листопада 1949 р. заступник начальника слідчого відділу МДБ Казахської РСР капітан Онгарбаєв, вивчивши та узагальнивши її, підписав відповідний двосторінковий висновок. Цей документ мало чим відрізнявся від інших аналогічних стандартних паперів. У ньому містився стислий переказ обвинувачення та вироку. Окрім іншого, наголошувалося, що «на слідстві в 1937 р. Тулуб визнала себе винною в тому, що вона в листопаді 1936 р. була залучена до антирадянської есерово-меншовицької організації», відбула покарання та звільнена з табору в 1947 р.

Окрім цього, «висновок» МДБ Казахської РСР містив і відверту неправду. У ньому окремим рядком зазначалося, що «відбуваючи строк покарання в таборах, Тулуб скарг щодо перегляду її справи не подавала»¹⁹. Натомість цитований вище розлогий лист української письменниці з табору Ельген до головного військового прокурора СРСР М.Афанасьєва з проханням про перегляд справи та скасування вироку доводить, що ця цинічна брехня фіксувалася в документі не випадково. Наголос на відсутності подібних апеляцій до радянської юстиції, як і попереднє обвинувачення та вирок, стали підставою

¹⁷ ГДА СБУ. – Ф.3. – Оп.195. – Спр.1. – Т.4. – Арк.198–199.

¹⁸ Там само. – Ф.6. – Спр.36991. – Арк.б/н, другий титул.

¹⁹ Там само. – Арк.58–59.

для наступного доленосного вердикту заступника начальника слідчого відділу МДБ Казахської РСР:

«На підставі викладеного, уважав би: архівно-слідчу справу №954024 на Тулуб Зінаїду Павлівну, за узгодженням із військовим прокурором військ МВС Казахського округу направити на розгляд Особливої наради при МДБ Союзу РСР. Просити Особливу нараду обрати міру покарання Тулуб З.П. заслання на поселення».

На першій сторінці «висновку» є віза згаданого військового прокурора. Цей документ затвердив і заступник міністра держбезпеки Казахської РСР полковник Сакенов. Окрім цих – обов'язкових – атрибутів закарбовано: «Справу вивести на розгляд Особливої наради. З.І.[19]50 р.»²⁰.

Отже без жодних аргументів, фактів або обвинувачень у «злочинній діяльності», а лише на підставі попереднього вироку й того, що репресована в 1937 р. жінка під час відбування покарання «скарг щодо перегляду справи і скасування вироку не подавала», функціонер із республіканського МДБ, як і приписувала зловісна директива МДБ та прокуратури №66/241цт, клопотався про повторне покарання за нескоений (!) злочин.

У матеріалах архівно-слідчої справи на З.Тулуб не міститься ані протоколів допитів, ані постанови про арешт за другою справою. Це дозволяє припускати, що вона могла розглядатися навіть без відома самої письменниці, на відміну від тих повторників, які вже встигли повернутися додому (якщо це була нережимна місцевість). Останніх могли місяцями утримувати у в'язниці, так само довго допитувати, виявляючи «злочинні зв'язки» з колишніми «співучасниками».

10 лютого 1950 р. з'явилося й рішення Особливої наради при МДБ СРСР, де було зафіксовано наступне:

«Витяг із протоколу №5 [...] Слухали: 184. Справа №954024 МДБ Казахської РСР за обвинуваченням Тулуб Зінаїди Павлівни, 1890 р.н., урод[женки] міс[та] Києва, росіянки, гр[омадян]-ки СРСР, освіта вища, безпартійна. Ухвалили: Тулуб Зінаїду Павлівну за належність до антирадянської есерово-меншовицької організації – заслати на поселення до Кокчетавської обл[асті] Казахської РСР»²¹.

Отже ще до вичерпання п'ятирічного терміну заборони на право повернутися додому, українську письменницю карають удруге й відправляють на відстань понад 1500 км, на північ Казахстану – ближче до району, де дислокувався відомий АЛЖИР (Акмолінський табір для дружин зрадників Батьківщини). Так лаконічно, без посилання на будь-яку статтю Кримінального кодексу й зазначення терміну заслання позасудовий орган – Особлива нарада, яка практично завжди ухвалювала рішення, рекомендоване в обвинувальному

²⁰ Там само. – Арк.59.

²¹ Там само. – Арк.60, 71,

висновку, підготовленому слідчим, удруге засудила за той самий сфальсифікований «злочин».

З.Тулуб, як і багато інших її співвітчизників, стала повторницею. Утім ще три місяці – аж до 16 травня 1950 р. – вона працювала бібліотекарем у загальноосвітній школі та, швидше за все, про підступні дії каральних органів щодо своєї подальшої долі нічого не знала. Пізніше – 30 липня 1954 р. – у заяві до голови Президії Верховної Ради СРСР К.Ворошилова, викладаючи обставини своїх поневірянь, благаючи про помилування, можливість повернення до літературної творчості та «зняття плями політично неблагонадійної людини», вона жодним словом не згадувала про будь-яку обізнаність щодо підготовки нового покарання. Лише зазначала, що їй оголосили «про безстрокове заслання до Кокчетавської області» без посилення на будь-яку статтю Кримінального кодексу та висунення нового обвинувачення. «Я зрозуміла, що це друге покарання за старим обвинуваченням 1937-го, за яким я давно відбула строк», – констатувала З.Тулуб. І далі продовжувала: «Це було тим більш трагічно, оскільки я насправді перед Батьківщиною, партією та урядом ніколи й ні у чому винною не була»²².

У цих рядках З.Тулуб є певна неточність, на яку вона, вірогідно, і не звертала уваги, оскільки термін заслання в постанові Особливої наради дійсно не вказувався. Отже були всі підстави вважати саме так. Але тоді, у 1950 р., довічне заслання на повторників не розповсюджувалося. Такий протизаконний вид покарання, як і 20 років каторги за втечі з місць заслання, запровадили спочатку (26 листопада 1948 р. указом Президії Верховної Ради СРСР) для осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в роки війни, 6 квітня 1950 р. – для спецпоселенців – родичів членів ОУН і учасників УПА. 17 листопада 1951 р. чинність згаданого указу вищого законодавчого органу держави поширили й на засуджених за особливо небезпечні державні злочини та направлених у заслання після відбуття покарання за указом від 21 лютого 1948 р.²³

Повертаючись у часі до подій, які розгорталися навколо постаті З.Тулуб ще до того, як вона дізналася про своє повторне засудження, слід зазначити, що репресивний механізм, хоч і не так швидко, як раніше, але працював, і для письменниці вже торувався шлях у заслання за іншою адресою в тому ж таки Казахстані.

2 березня 1950 р. у відділі «А» (обліково-архівний) МДБ СРСР на З.Тулуб було підготовлено «Наряд на відправлення у заслання в'язня на поселення» й надіслано міністрові державної безпеки Казахської РСР. У цьому документі, окрім ст.58-11, знову помилково вказувалася ст.58-10 ч.І КК РРФСР. Цих статей, до речі, узагалі не було в рішенні Особливої наради від 10 лютого 1950 р., на яке посилалися в «наряді». У графі «Характер злочину» (за який вона вже відбула покарання!) зазначалося: «Належність до антирадянської есеро-меншовицької організації». І далі функціонерам із МДБ Казахстану вже

²² ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.36991. – Арк.72–73.

²³ Реабілітація репресованих... – С.52–53. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р. скасований відповідним указом цього ж законодавчого органу 13 липня 1954 р.

приписувалося оголосити З.Тулуб рішення Особливої наради та «етапувати до м. Кокчетав» у розпорядження місцевого УМДБ для направлення у заслання на поселення, а також простежити за виконанням цієї процедури, поінформувати про це Москву²⁴. Це й було зроблено лише за два з половиною місяці – 16 червня 1950 р. Із Кокчетаву за двома адресами – начальникам відділів «А» союзного МДБ та Казахської РСР – надійшла коротка інформація від підлеглих із регіонального підрозділу: «Прибуття засланої Тулуб Зінаїди Павлівни, 1890 року народження, на поселення в Кокчетавську область, підтверджуємо. Тулуб для подальшого відбуття строку заслання поселена у [селі Чкалово] Чкаловського району Кокчетавської області»²⁵.

З опублікованих досліджень та інших матеріалів важко встановити, як саме сприйняла звістку про своє – вже друге – незаконне покарання З.Тулуб. Вірогідно так само, як і більшість тих, хто вже встиг пізнати «принади» сталінського «правосуддя». Перебуваючи на порозі повторного терміну, люди всім своїм еством відчували повну безкарність насильства та свою безпорадність перед грубою силою тоталітарного режиму. Тому й не чинили опору. Навіть не намагалися доводити, що невинні. Уже відсидівши один раз, пройшовши «кола пекла», вони набули сумного досвіду, навчилися мовчати, покійно долати етапи та приниження. Це була приреченість, яка прийшла на зміну страху. І далі знову потяглися довгі роки безнадійних сподівань. Після смерті Й.Сталіна люди, котрі перебували у засланні, як і їхні родичі, повірили в те, що свобода вже не за горами. Вони активніше почали писати «листи до влади» з клопотаннями про перегляд справ. Утім державно-репресивний механізм обертався цього разу значно повільніше, ніж тоді, коли карав невинуватих та фальсифікував безглузді обвинувачення. Перші документи, в яких визнавався протиправний характер повторного покарання, з'явилися навесні 1953 р.

За дорученням міністра внутрішніх справ СРСР Л.Берії його підлеглі – перший заступник С.Круглов та секретар Особливої наради при МВС СРСР В.Іванов – 12 травня 1953 р. підготували службову записку (довідну), в якій обґрунтовувалася доцільність скасування встановленого 1948 р. порядку направлення в безстрокове заслання політв'язнів, які вже відбули своє покарання. Окрім іншого, наголошувалося на протиправності згаданих репресій із погляду «основних принципів радянської кримінальної політики» (порушення засад індивідуальної провини, незаконність безстрокового заслання, як і повторне покарання за той самий «злочин»). Наводилися й статистичні наслідки цієї вакханалії²⁶. Автори записки пропонували звернутися до уряду та Президії Верховної Ради СРСР щодо скасування постанови Ради Міністрів СРСР №416-159цт від 21 лютого 1948 р. (про направлення осіб, які

²⁴ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.36991 – Арк.61.

²⁵ Там само. – Арк.62. На кожну людину, яка відбувала заслання, порушувалося декілька справ: перша – кримінальна (слідча; нині зберігаються у ГДА СБУ або у Центральному державному архіві громадських об'єднань України чи в обласних архівах – на реабілітованих); друга – особова за місцем заслання, яка заводилася саме там. В останніх відсутні протоколи допитів, показів «свідків». Якщо людина (повторник) етапувалася у заслання просто з табору ГУЛАГ, існувала ще й «справа в'язня».

²⁶ Після короткого переказу змісту обох статей протиправного указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. зазначалося, що всього за нарядами відділу «А» МДБ СРСР упродовж 1948–1953 рр. у безстрокове заслання на поселення було направлено 37 951 особу.

відбули покарання в особливих таборах і тюрмах, у заслання на поселення), а також указ Президії Верховної Ради СРСР, датований тим самим числом, про повторне репресування «особливо небезпечних злочинців» і спільну директиву союзних МДБ та прокуратури №66/241цт від 26 жовтня 1948 р. Пропонувалося звільнити із заслання осіб, які потрапили під дію згаданих документів²⁷. Утім уже за два місяці, у липні 1953 р., С.Круглов, заступивши Л.Берію на посаді міністра, звертаючись до голови радянського уряду І.Маленкова продублював лише ініціативу скасувати безстрокове заслання. Решта його пропозицій стосувалися певного пом'якшення режиму утримання²⁸. Аналогічну обережність та половинчастість рішень продемонстрували й вищі партійні органи СРСР, які не наважувалися на більш рішучі кроки та спромоглися лише на деякі, доволі обережні заходи.

19 серпня 1953 р. спеціально створена при ЦК КПРС комісія підготувала й направила до президії цього вищого партійного органу записку «Про перегляд складу особливо небезпечних державних злочинців і зміни в порядку їх покарання». Додавалися й проекти відповідних документів. Утім у них йшлося лише про звуження кола осіб, які після відбуття строку покарання направлялися у заслання. Зазначалося, що надалі такі заходи слід зберегти стосовно «найбільш невинуватих осіб» із числа «особливо небезпечних злочинців», направляючи їх у заслання на термін від 3 до 7 років «з урахуванням персональних характеристик, які надавалися адміністрацією таборів та місцевою прокуратурою»²⁹. Про повторників, які вже відбули покарання й репресувалися вдруге після звільнення, не йшлося взагалі.

1 вересня 1953 р. указом Президії Верховної Ради СРСР «із метою зміцнення соціалістичної законності та підвищення ролі радянського правосуддя» Особливу нараду при МВС СРСР було ліквідовано³⁰. Утім засуджених за «контрреволюційні злочини», у тому числі й повторників, не звільнили. Більше того, як і раніше, таких учорашніх в'язнів просто з тюрем і таборів «за нарядами МВС» продовжували відправляти в безстрокове заслання.

Першу спробу скасувати указ від 21 лютого було здійснено 5 січня 1954 р. За дорученням Президії ЦК КПРС прокуратура, МВС і міністерство юстиції СРСР почали переглядати склад «особливо небезпечних державних злочинців», яких утримували в особливих таборах і котрі перебували в довічному засланні. Тоді ж було підготовлено відповідну довідку, в якій наводилася кількість тих, хто отримав це тавро та відповідне суворе покарання, зокрема дублювалася вже наведена кількість засланих після відбуття покарання й звільнених по вийні – 20 942 особи³¹. Та всі ці пропозиції залишилися без належної уваги. Зінаїда Павлівна Тулуб, як і інші повторники, продовжували перебувати в неволі.

²⁷ Реабилитация: как это было: Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: В 3 т. / Сост. А.Аргизов и др. – Т.1: Март 1953 – февраль 1956 г. – Москва, 2000 [Россия: XX век: Документы]. – С.43.

²⁸ История сталинского ГУЛАГа: Конец 1920-х – первая половина 1950-х гг.: Собрание документов в 7 т. / Отв. ред. Н.Верт, С.В.Мироненко. – Т.5: Спецпереселенцы в СССР. – Москва, 2004. – С.709.

²⁹ Реабилитация: как это было... – Т.1. – С.65.

³⁰ Реабілітація репресованих... – С.152–153.

³¹ Реабилитация: как это было... – Т.1. – С.44.

Не переказуючи детально подій, які розгорталися у вищих ешелонах влади щодо повторників, слід наголосити, що там усіляко уникали остаточного вирішення цього питання. У процесі реабілітації при перегляді справ наказувалося орієнтуватися на указ Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р., де повторники та «особливо небезпечні державні злочинці» належали до «винятку», отже не підпадали під чинність указу про амністію. Тому тоді більшість повторників отримали відмови на свої звернення про реабілітацію.

13 липня 1954 р. формально було скасовано указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р. про суворе покарання за втечі з місць спецпоселення, а також про безстроковість заслання³². Здавалося, що відтоді всі повторники, як і інші категорії громадян, котрих держава нарешті вирішила не утримувати до кінця життя у спецпоселеннях під наглядом МДБ, зможуть повернутися додому. Утім уже за тиждень – 20 липня 1954 р. – генеральний прокурор СРСР своєю вказівкою розтлумачив, як саме треба розуміти таку лояльність окремим категоріям засланих. Зокрема в пункті 7 документа пояснювалося, що правові обмеження знімаються не з усіх покараних у такий спосіб. Право вільного пересування країною на загальних підставах не розповсюджувалося на осіб, засуджених за «особливо небезпечні державні злочини»; на тих, хто був направлений у заслання вже після відбуття терміну покарання, зокрема в особливих таборах; а також на українських націоналістів (оунівців та вояків УПА), членів їхніх родин, деякі інші категорії³³. Отже й амністія 1953 р., і певна лібералізація постсталінського періоду не зачепили тих, кого всупереч основним засадам права покарали вдруге ні за що.

Навіть скасування спільної директиви МДБ та прокуратури №66/241цт від 26 жовтня 1948 р., що відбулося 16 липня 1954 р.³⁴, ніяк не вплинуло на життя повторників та членів їхніх родин, які приєдналися до своїх близьких і рідних. Слова з документа, підписаного міністром внутрішніх справ, прокурором СРСР та головою КДБ: «Від заслання на поселення звільнити й з обліку зняти» залишилися порожньою декларацією.

Вірогідно, дізнавшись про скасування згаданої, базової для повторників, директиви, 30 липня 1954 р. З.Тулуб звернулася з листом до голови Президії Верховної Ради СРСР К.Ворошилова. У своїй заяві вона вкотре переповіла власні поневіряння, особливо детально зупиняючись на обставинах арешту та слідства. Можливо, вона знала, що скасувати можуть лише другий вирок, а за першим доведеться доводити свою невинуватість і тому намагалася пояснити причини визначення себе винною. «Я прошу не перегляду справи, а індивідуальної амністії, права повернутися до рідного Києва»³⁵, – наполягала письменниця, оскільки розуміла, що заборона проживати в режимних містах, що розповсюджувалася на таких, як вона, не дасть їй такого права.

З апарату Президії Верховної Ради заяву З.Тулуб передали до прокуратури для перевірки обставин справи 1937 р., про що заявницю поінформували

³² Реабілітація репресованих... – С.53.

³³ Там само. – С.86.

³⁴ Там само. – С.79–80.

³⁵ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.36991. – Арк.74.

4 вересня 1954 р. Тоді навздогін письменниця написала вже до прокуратури, виклавши додаткові обставини, які їй удалося пригадати, сподіваючись, що це вплине на позитивне вирішення її долі. Утім спливає дев'ять місяців – і жодної реакції. Вона вирішила знову нагадати про себе черговим зверненням до прокуратури. 11 липня 1955 р. Зінаїда Павлівна вкотре наголошувала на тому, що строк ув'язнення, так само, як п'ятирічний термін позбавлення прав, уже вичерпався й наполягала на знятті з неї «ганебного тавра ворога народу», адже це дасть їй можливість повернутися додому та працювати. Вона пояснювала, що для написання історичного роману їй потрібні першоджерела – архіви, великі бібліотеки, яких немає в тій місцевості, де вона зараз перебуває. З.Тулуб навіть відмовлялася від будь-якої компенсації за конфісковане майно. «Нехай усе це піде на зміцнення оборони Батьківщини, або інші цілі на розсуд уряду», – наголошувала письменниця. І далі продовжувала, акцентуючи на необхідності зняття з неї режимних обмежень і тавра «мінусниці»: «Я прошу лише дати мені паспорт, за яким я зможу жити в рідному Києві та інших великих містах»³⁶.

Нарешті восени 1955 р. справа З.Тулуб зрушила з місця й тепер лейтенантові держбезпеки Пирожкову зі слідчого відділу УКДБ при Раді Міністрів Казахської РСР по Кокчетавській області було доручено провести допит письменниці вже у статусі свідка, про що зазначалося у протоколі від 29 листопада 1955 р.³⁷ Цей допит, на відміну від проведених Б.Хватом, тривав 2 год. 15 хв. – із цього часу певну частину було відведено на заповнення анкетних даних, у тому числі графи 22 «Судимості», де ніякої згадки про друге засудження (заслання) на підставі рішення Особливої наради при МДБ СРСР немає. Є лише такий запис: «У 1937 році засуджена за ст.17-54-8 КК УРСР до десяти років ВТТ»³⁸. Покарання відбула»³⁹. Далі письменниця підписала зобов'язання давати лише правдиві свідчення.

Загальну тональність допиту додаткового розслідування, що відбувалося за місцем заслання, не можна оцінити як суцільно прихильне до Зінаїди Павлівни. Слідчий формулював питання руба й наполягав на тому, аби письменниця відповіла, хто такі згадувані нею на допитах у 1937 р. особи, і чому вона на слідстві давала свідчення про вербування нею громадянки Катерини Кудрявцевої. З.Тулуб спростовувала все та знову наголошувала, що всі свідчення давала під грубим тиском, перелічені особи їй узагалі невідомі, а їх прізвища вписано до протоколу за наполяганням слідчого й не інакше. І вже далі слідчий допомагав їй дати правильну узагальнюючу відповідь: «Ви заявляєте, що на слідстві давали свідчення через вимушені обставини?». На що письменниця відповіла ствердно. І нарешті пролунало одне з найважливіших питань, яке й мало остаточно вирішити хід справи:

«– У такому випадку, чому у суді ви визнали свідчення, які дали на попередньому слідстві?»

³⁶ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.36991. – Арк.76 зв.

³⁷ Там само. – Арк.77–77 зв.

³⁸ Виправно-трудові табори.

³⁹ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.36991. – Арк.77 зв.

– Слідчий мене всіляко ображав нецензурною лайкою, погрожував розстрілом, морив голодом та сном (упродовж декількох днів не давав спати – *Т.В.*), обіцяв згноїти у тюрмі, на моїх очах виписував ордери на арешт усіх моїх родичів; він знущався наді мною, як йому того хотілося, і коли [я] побачила його у суді, то дуже перелякалася сказати будь-що супроти, і через ці причини підтвердила у суді свої свідчення»⁴⁰.

Протокол допиту додаткового розслідування, як і ще одна довідка з управління КДБ при Раді Міністрів Казахської РСР по Кокчетавській області від 7 грудня 1955 р. про те, що «на Тулуб Зінаїду Павлівну компрометуючими даними за час її перебування у засланні [воно] не володіє»⁴¹, уже на початку наступного року – 17 січня 1956 р. – пакетом було направлено до Військової колегії Верховного суду – інституції, яка виносила в 1937 р. вирок письменниці.

У загальному контексті перегляду справи З.Тулуб у грудні 1955 – січні 1956 рр. здійснювалася й перевірка ролі в її репресуванні згадуваних нею співробітників НКВС, причетних до цього. Дуже дивною, з огляду на свідчення письменниці, видається характеристика на Б.Хвата, який у серпні 1937 – листопаді 1938 рр. працював оперуповноваженим 4-го відділу НКВС УРСР, допитував З.Тулуб, а 22 серпня 1937 р. спільно з помічником начальника цього ж відділу Д.Перцовим та помічником начальника 2-го відділення 4-го відділу С.Волчиком підписав документ про притягнення її до відповідальності. Згаданий Б.Хват підготував обвинувальний висновок, затверджений заступником начальника 4-го відділу НКВС УРСР М.Герзоном. З УНКДБ по Миколаївській області надійшла довідка, де окрім коротких даних про проходження служби, зазначалося: «За час роботи в органах ДПУ–НКВС Хват характеризувався позитивно: політично розвинений, ініціативний, енергійний, достатньо грамотний. Із матеріалів особової справи не вбачається того, щоб Хват дозволяв необ'єктивність у роботі, фальсифікації справ або документів». До цієї довідки додавалася й інша, з якої випливало, що «колишній пенсіонер МВС гр-н Хват Борис Веніамінович помер 23.XII.1944 р. від туберкульозу»⁴². С.Волчик зник безвісти (за іншою інформацією – загинув під час оборони Києва в 1941 р.)⁴³. Д.Перцова в 1941 р. обвинуватили у зв'язках з «ворогами народу» – колишніми наркомами внутрішніх справ УРСР І.Леплевським та О.Успенським, а також у «викривленні методів слідства», тож військовий трибунал військ НКВС Київського військового округу засудив його до 15 років позбавлення волі⁴⁴. За «шкідницьку діяльність» в органах НКВС та належність до «троцькістів» 23 вересня 1938 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР засудила М.Герзона до розстрілу⁴⁵.

Навесні 1955 р., коли переглядалася справа З.Тулуб, у ЦК КПРС нарешті «згадали» про повторників. Швидше за все, якраз це і вплинуло на загальну

⁴⁰ Там само. – Арк.78 зв. – 79 зв.

⁴¹ Там само. – Арк.113.

⁴² Там само. – Арк.120–121.

⁴³ Там само. – Арк.122–123; Ф.12. – Оп.1. – Спр.69. – Арк.108–111.

⁴⁴ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.36991. – Арк.125–127.

⁴⁵ Там само. – Арк.28–129.

атмосферу, в якій відбувалося з'ясування обставин подвійного репресування письменниці. Отже 19 березня в адміністративному відділі цього вищого партійного органу підготували записку, де було продубльовано те, що зафіксували відразу після смерті Й.Сталіна – визнання протиправності повторного покарання. У документі згадувався й указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. Тепер автори, після трирічної мовчанки, знову визнавали: «Цей указ, у супереччю тому, що наше законодавство не передбачає двох покарань за один і той самий злочин, і такого покарання, як безстрокове заслання [немає], зобов'язує МВС СРСР усіх осіб, що відбули покарання в особливих таборах, а також осіб, які становлять небезпеку за своїми антирадянськими зв'язками та ворожою діяльністю – після завершення строку покарання направляти за призначенням МДБ СРСР у заслання». Згадали й тих, кого піддали таким самим репресіям рішенням Особливої наради за старими обвинуваченнями вже після звільнення їх із таборів. Далі підкреслювалося, що всі, хто був покараний у такий спосіб позасудовим органом, «уже звільнені», що було зухвалою неправдою хоча б з огляду на долю З.Тулуб і багатьох інших, таких, як вона. «А ось стосовно в'язнів особливих таборів така практика ще має місце», – підкреслювалося в документі. Тому генерального прокурора Р.Руденка, міністра внутрішніх справ С.Круглова, голову КДБ І.Серова й міністра юстиції СРСР К.Горшеніна зобов'язали «внести необхідні пропозиції до ЦК КПРС»⁴⁶.

Незважаючи на таку «стурбованість» і визнання протиправності масових репресій, зокрема й повторного покарання великої кількості громадян, сплинув ще цілий рік, аж поки на верхівці влади спромоглися зробити те, про що йшлося в дорученні ЦК КПРС. 10 березня 1956 р. нарешті було скасовано ганебний указ вищого законодавчого органу від 21 лютого 1948 р., який породив величезну армію так званих «повторників». Привертає увагу важлива обставина: у документі вже не зазначалося, що це було протиправне покарання. Лише приписувалося: «Усіх, хто перебуває у заслання на підставі указу від 21 лютого 1948 р., від подальшого перебування у засланні звільнити». Відтоді встановлювалося, що надалі відправлення у заслання може відбуватися лише за вироком судів⁴⁷. Так само залишається незрозумілим, чому знадобилося півтора роки, аби ліквідувати й іншу недолугість: спільну директиву МДБ та прокуратури №66/241цт від 26 жовтня 1948 р., яка вийшла на виконання згаданого протиправного указу Верховної Ради, скасували 16 липня 1954 р., а сам указ – лише в 1956 р. Вірогідно, причина криється в небажанні визначитися якраз з тими потенційними повторниками, які перебували в особливих таборах.

24 березня 1956 р. військовий прокурор відділу Головної військової прокуратури СРСР капітан юстиції М.Тищенко вивчив архівно-слідчу справу З.Тулуб (яка вже отримала новий номер: П-411994), скаргу й матеріали додаткового розслідування, підготував та направив свій висновок (попередньо затверджений заступником головного військового прокурора) до інституції, яка й засудила в 1937 р. письменницю до 10 років позбавлення волі, – Військової колегії Верховного суду. У цьому стандартному документі містилися всі перипетії першого слідства та

⁴⁶ Реабилитация: как это было... – Т.1. – С.204.

⁴⁷ Реабілітація репресованих... – С.52.

покарання, а також наголошувалося, що додатковим розслідуванням з'ясовано: З.Тулуб засуджено безпідставно й особи, згадані в її справі, свідчень проти неї насправді не давали, а такі дані отримано опосередковано через третіх осіб. У висновку містилася й інша важлива ремарка: «Встановлено, що колишній співробітник Перцов, який керував слідством у справі Тулуб, засуджений за викривлені та провокаційні методи слідства», а також за фальсифікацію неіснуючих «контр-революційних організацій». На підставі всього викладеного представник військової прокуратури пропонував направити архівно-слідчу справу З.Тулуб до Військової колегії Верховного суду СРСР із пропозицією про скасування вироку й постанови Особливої наради при МДБ СРСР «за знову відкритими обставинами та припинення справи стосовно неї за відсутністю складу злочину»⁴⁸.

Сплинуло три довгих місяці й нарешті 23 червня 1956 р. Військова колегія Верховного суду СРСР на своєму засіданні розглянула висновок головного військового прокурора у справі З.Тулуб. У ньому, серед іншого, зазначалося, що «після відбуття покарання, призначеного за вироком суду від 5 вересня 1937 р., Тулуб Зінаїда Павлівна вдруге, за ті ж самі дії, постановою Особливої наради при МДБ СРСР від 10 лютого 1950 р. була піддана засланням на поселення». Окрім цього, підкреслювалося, що свідчення осіб, які під час допитів указували на належність письменниці до «антирадянської організації», є «сумнівними та доказами винуватості Тулуб слугувати не можуть», а сама вона обмовила себе й інших фігурантів справи під тиском застосовуваних до неї «незаконних методів слідства» співробітником НКВС Б.Хватом. І далі було зафіксовано довгоочікуваний Зінаїдою Павлівною вердикт: вирок Військової колегії Верховного суду СРСР від 5 вересня 1937 р. та постанову Особливої наради від 10 лютого 1950 р. стосовно З.Тулуб скасувати за знову відкритими обставинами, її справу припинити за відсутністю складу злочину⁴⁹.

Переконаємося, що незважаючи на низку приписів, які начебто скасовували як довічне заслання, так і повторне – незаконне – покарання, З.Тулуб мала доводити свою невинуватість. Обидва вироки, у тому числі й другий (1950 р.), який уже два роки був визнаний неправосудним, скасували «пакетом». Після цього Зінаїда Павлівна нарешті повернулася до Києва, де після поновлення у правах та реабілітації її відновили у складі Спілки письменників, тож вона змогла продовжити свою літературну діяльність. Саме цього, як і волі, вона прагнула майже два довгих та надзвичайно важких десятиліття. Хвора й самотня жінка знаходила істинне задоволення лише в роботі.

Зламане життя, понівечена доля однієї лише людини – української письменниці Зінаїди Тулуб – віддзеркалюють підступність влади та страхіття тієї епохи, коли людина була абсолютно безправною перед державним терором.

У перші роки після звільнення з пащі ГУЛАґу вона, як і багато інших, намагалася уникати різних оцінок усієї системи та її керманичів. Говорила здебільшого про слідчих, які, на її переконання, виявилися винними в тому, що саме так, а не інакше, склалася доля. Вірогідно це стало відлунням та наслідком того страху, який укорінився в кожній людині, котра пройшла аналогічні

⁴⁸ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.36991. – Арк.130–131.

⁴⁹ Там само. – Арк.132–135.

випробовування. Це почуття не перетворилося в неї на приреченість – стан, що оволодів багатьма повторниками.

Дуже виразно про це та інші наслідки довготривалого насильства й терору написав у своїй оповіді про двічі репресованого батька (повторника) російський драматург М.Розовський: «Одного разу, уже після того, як минуло багато років, я поставив своїй мамі невинне запитання: “Мамо, а який чай ви тоді пили?”. Мама відповіла: “Чай зі страхом”. І допитливо подивилася на мене. Я зрозумів одне, що “чай зі страхом” – знак того часу, символ, узагальнення – чого? Несолодкого життя, кошмару, сталінщини»⁵⁰.

Такою були психологічні наслідки нещадної системи, створеної радянською владою. Правами наділялася лише держава. Її диктат поширювався на всі сфери життя людини, включно з думками. Маховик терору обертався з періодичністю та швидкістю, зрозумілими лише для держави. Свавілья було безмежним, набуваючи відвертих та брутальних форм. У жорстокості й «винахідливості» стосовно тих, кого іменували від 1948 р. «особливо небезпечними державними злочинцями», за рівнем цинізму та правового нігілізму очільники партії спільно з радянською юстицією перевершили себе навіть порівняно з попереднім часом. Масштабна операція з повторного репресування великої кількості безневинних людей, а серед них і Зінаїди Павлівни Тулуб, довела це особливо яскраво.

Російський прозаїк, публіцист і мемуарист О.Волков, теж повторник, якого заарештовували аж п'ять разів, і котрий пережив такі самі поневіряння, як і українська письменниця, у своїй автобіографічній праці поставив діагноз тій добі, коли розгорталися події, описані вище: «Сталін – злий геній Росії, який довів свідомість народу до розтління, присвоїв собі його славу й подвиг у війну, поховав – навіки! – сподівання на духовне відродження.... Він лише рукою, яка не здригалася, розширив і поглибив криваві методи, розроблені до нього, для утримання влади»⁵¹.

⁵⁰ Розовский М. Семён и Лидия // Континент. – 2010. – №144 [Електронний ресурс]: <http://magazines.russ.ru/continent/2010/144>

⁵¹ Волков О.В. Погружение во тьму / Послел. Э.Ф.Володина. – Москва, 1989 [Електронний ресурс]: http://lib.ru/MEMUARY/WOLKOW_O/pogruzhenie.txt

The fate of the famous writer Zinaida Tulub is an expressive illustration of one of the most disgraceful acts of Stalin's terror – rearrest of the citizens, declared as a “dangerous special criminals”. Author in this work covers the origins and details of this scale unlawful bacchanal planned by Soviet authority. Also in the article displayed the question of rightfulness of this kind of repressions. Wanderings of the sick writer shows not just the atmosphere in the society of fear and fatality, but the whole lack of rights of the person in the totalitarianism context overall.

Keywords: *povtornyky, minusnyky, peresydyky, special camps, Gulag, banishment, special settlements, rehabilitation.*

